

**RUFF Tibor**  
tudományos munkatárs, PTE ÁJK  
főiskolai tanár, SZPA\*

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.16

## A rágalmazás „tényállása” az Ószövetségben és a rabbinikus jogtudományban<sup>1</sup>

### *The "Facts" of Defamation in the Old Testament and Rabbinic Jurisprudence*

*The Law of Moses, the Torah, does not explicitly divide the crimes that can be committed in the field of communication into criminal and civil categories, contrary to the legal system of modern and postmodern European states. In the theocratic legal system of the ancient state of Israel, where all sins against human beings were first and foremost offences against God (i.e., being a holy nation, they were also a matter of holiness), this distinction was at most separable in the way in which cases were dealt with, and in the fact that prosecution of certain crimes was mandatory, while prosecution of others was, in modern terms, on the basis of private accusation. The Ten Commandments forbid two acts of communication: the vain (empty, meaningless, false, blasphemous, etc.) use of the name of God (YHWH), and, in human relations, bearing false witness against someone. In my study, I intend to give an overview of the latter element of the Ten Commandments as a general clause, using the Torah and the sources of rabbinic jurisprudence and relevant literature in a historical context.*

**Keywords:** human dignity, privacy, Torah, rabbinic jurisprudence, Ten Commandments, defamation

### 1. A kutatás tárgyáról és jelentőségéről

Sólyom László a személyiségi jogok védelmének elméletéről szóló művében 1983-ban abból az alapállásból indult ki, hogy „a személyiségi jogok az ember jogállásának alapvető kifejezői közé tartoznak. így meghatározott emberképre kell épülniük. Ez az ‚emberkép’ – a ‚személy’ biológiai, pszichológiai stb. értelmezéseivel együtt – valójában egy adott társadalommodell része. Ez szabja meg a személyiségi jogok mindenkor szerepét és technikáját, s így viszonyát is az ember helyzetét kifejező egyéb alapvető jogintézményekhez (...)”. Ezért „az autonómia, az emberi méltóság, az önmegvalósítás és a személyiségi jogokhoz fűződő hasonló értékek jogi megvalósításának korhoz kötöttségére és változékonyságára” kívánta olvasói figyelmét ráirányítani. Munkamódszerét tekintve bevallottan került a történeti leírásokat, az összehasonlító jogtörténeti fejezetek így is jelentős részét alkották művének. Ennek oka a szerző szerint elsősorban az, „hogy az elméleti kérdések csakis így”, a fejlődéstörténet figyelembevételével tehetők fel.<sup>2</sup> A személyiségi jogok „elődei”, a természetjogban, „az emberrel veleszületett jogaiban” vélte felfedezni,<sup>3</sup> ezért vizsgálatát

\* ORCID ID: 0009-0009-3238-1331.

<sup>1</sup> A tanulmány K138899 azonosító számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében készült. Rövidített változata a „Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párbeszámok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.

<sup>2</sup> SÓLYOM, A személyiségi jogok elmélete 10.

<sup>3</sup> SÓLYOM, A személyiségi jogok elmélete 11.

érdemben a polgári modernizáció korának gondolkodóival kezdte. Figyelme kiterjedt a római jogi *iniuria* fogalomkörére is, melyről ugyanebben az évben a meghatározó magyar romanista, Pólay Elemér tollából jelent meg átfogó mű,<sup>4</sup> elemzését azonban lényegét tekintve a 18. századi német természetjogban, illetve a 17–18. századbeli angol társadalomfilozófiával és annak jogi következményeivel kezdte.<sup>5</sup>

Szembetűnő, hogy az európai jogi kultúra másik gyökerét, a személyiségi jogok védelmének a bibliai megalapozottságát (kimondatlanul és közvetett módon) csak annyiban érintette, amennyiben a természetjogászok gondolkozását ez a hagyaték befolyásolta,<sup>6</sup> és közvetlen kapcsolat kimutatására más magyar szerző sem tett kísérletet a 20. század utolsó évtizedeiben. Talán a személyiségi jogoknak mindeddig fennálló definiálási nehézségével<sup>7</sup> is magyarázható az, hogy bár a zsidó vallás- és jogtudományon belül foglalkoztak és foglalkoznak a kérdéskörrel, a kapcsolódás a vallási és a szekuláris, modern illetve posztmodern jogtudomány eredményei között nehézkes és részleges.

Ennek egyik oka az, hogy nehéz úgy e hiányolt kapcsolódási pontokat bemutatni, hogy az archaikus jogok – természetesen – nem a modern jogtudomány által alkalmazott fogalomrendszert használták. A 20. század második felétől a nyugati jogi kultúrában kikristályozódtak a személyiségi jogok többrétegű (büntetőjogi és polgári jogi) védelmének kategóriái és az ezeket megalapozó alkotmányjogi védelem. Ezek körében csak egy részterületet képez a kommunikáció során tanúsított magatartásokkal szembeni védelem. A téma kiterjedtsége miatt azonban az alábbi tanulmányban csupán arra vállalkozom, hogy a Tórának<sup>8</sup> a kommunikáció területén elkövethető bűntípusait értelmezem a Tízparancsolatból, mint generális klauzulából kiindulva, Tóra és a rabbinikus jogtudomány forrásainak, valamint a vonatkozó szakirodalomnak a felhasználásával, történeti kontextusban.

Tóra nem osztja fel<sup>9</sup> explicit módon büntetőjogi, illetve polgári jogi kategóriákra a kommunikáció során elkövethető bűnöket, szemben azzal, ahogyan ezt a modern, illetve

---

<sup>4</sup> PÓLAY, A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. In: *iniuria-tényállások a római jogban, passim*.

<sup>5</sup> Lásd ennek indoklását: SÓLYOM, A személyiségi jogok elmélete 47.

<sup>6</sup> Meg kell jegyezni, hogy a német történeti jogi iskola képviselői között voltak az egyetemes jogtörténeti (*universale Rechtsgeschichte*) irányzatnak olyan képviselői, akik a jogösszehasonlítás tekintetében nem korlátozták önmagukat az antik görög és római jog vizsgálatára, hanem az ősi zsidó jogot is ugyan olyan mértékben kutatásuk tárgyává tették és szisztematikus, átfogó jogösszehasonlításra törekedtek. Lásd például *Samuel Mayer* művét, amely 1862-ben Lipcsében jelent meg (*Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer*) vagy a Zsidó Kultúra és Tudomány Egyesület (1819–1924) egyik alapítójának, *Eduard Gans*nak a kifejezetten intézménytörténeti jogösszehasonlítását (*Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* (Berlin 1824–1835)). Mindkettőjük műve abból a szempontból is kiemelkedik a korabeli történeti jogi iskolához tartozó szerzők összehasonlító jogi írásai közül, hogy az összehasonlításkor nem a római jogot tekintették sarokkőnek, a viszonyítás alapjának. Lásd hozzá bővebben: HAMZA, Jogösszehasonlítás és antikvitás; HAMZA, Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law 142–152.

<sup>7</sup> SÓLYOM, A személyiségi jogok elmélete 46.

<sup>8</sup> A jogforrások bemutatása nem tárgya ennek az írásnak; áttekintésként lásd: HECHT, An Introduction to the History and Sources of Jewish Law; *passim*. E tanulmányhoz a szerző saját forrásfordítását használta fel, lásd RUFF, A Misna Szanhedrin traktátusa: Bevezetés, fordítás és kommentár 121–155.

<sup>9</sup> Modern értelemben vett jogági besorolásban természetesen a Misna összeállítója és szerkesztői sem gondolkothattak még. Más kérdés, hogy a középkor végére ez az új, mindeddig a világi/állami jogtól is idegen szemlélet szemlélet megjelent az európai zsidó jogi kultúrában (lásd hozzá: GÜDEMANN, Die Neugestaltung des Rabbinenwesens und deren Einfluss auf die talmudische Wissenschaft im Mittelalter 421–444.), majd a kodifikációs hullámokkal párhuzamosan az európai diaszpórazsidóság rabbinikus jogtudománya is elvégezte ezt a csoportosítást. Lásd többek között a régebbi (1852) irodalomból: FASSEL, Das mosaisch-rabbinische Zivilrecht. Bearbeitet nach Anordnung und Einteilung der neueren Gesetzbücher und erläutert mit Angabe der Quellen I-II.; a friss (1. és 2. kiadás: 2018, 2023) irodalomból:

posztmodern jogrend teszi. Hazánkban a rágalmazás<sup>10</sup> és a becsületsértés<sup>11</sup> az emberi méltóság és egyes alapvető jogok elleni bűncselekmények (XXI. fej.) körében, a büntető, polgári, szabálysértési ügyben, egyéb hatósági eljárásban, illetve fegyelmi eljárásban is elkövethető hamis tanúzás<sup>12</sup> pedig az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények (XXXVI. fej.) körében biztosítja a büntetőjogi védelmet, míg a polgári jog a jóhírnév tiszteletben tartásáról<sup>13</sup> a személyiségi jogok általános védelme körében rendelkezik azzal, hogy a becsület és a jóhírnév megsértését a nevesített személyiségi jogok között is megadja.<sup>14</sup>

Ez a megkülönböztetés az ókori izraeli állam teokratikus jogrendjében – ahol minden emberek elleni bűn is mindenekelőtt *Istent* sérti (azaz, szent nép lévén, szentségi kérdésnek is minősül) legfeljebb az ügyek előírt kezelési módjában volt elválasztható, illetve abban nyilvánult meg, hogy egyes bűnök üldözése kötelező volt, így az exodust és az államalapítást követően az „*államhatalmat*”<sup>15</sup> terhelte, míg az egyéb bűnök üldözése – modern kifejezéssel élve – magánvád alapján történt.<sup>16</sup> Ilyen állami büntetőhatalmi igény létezett többek között gyilkosság (szándékos

---

SAALSCHÜTZ, Das Mosaische Recht: Mit Berücksichtigungen Des Spättern Jüdischen I., magyar nyelven nem zsidó szerzőtől (2003) pedig: SZATHMÁRY, A zsidó jog alapjai.

<sup>10</sup> 2012. évi C. tv. (a továbbiakban: BTK) 226. § „(1) Aki valakiről más előtt a becsület csorbítására alkalmas tény állít, híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

<sup>11</sup> BTK 227. § „(1) Aki a 226. §-ban meghatározottakon kívül mással szemben a) a sértett munkakörének ellátásával, közmegbízatásának teljesítésével vagy közérdekű tevékenységével összefüggésben vagy b) nagy nyilvánosság előtt a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

<sup>12</sup> BTK 272. § „(1) A tanú, aki hatóság előtt az ügy lényeges körülményére valótlan vallomást tesz, vagy a valót elhallgatja, hamis tanúzást követ el. (2) A hamis tanúzásra vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni arra, aki a) mint szakértő hamis szakvéleményt vagy mint szaktanácsadó hamis felvilágosítást ad, b) mint tolmács vagy fordító hamisan fordít, c) (...) büntető- vagy polgári ügyben hamis okiratot vagy hamis tárgyi bizonyítási eszközt szolgáltat.”

<sup>13</sup> 2013. évi V. tv. (a továbbiakban: PTK) 2:42. § „A személyiségi jogok általános védelme. (1) Mindenkinéke joga van ahhoz, hogy törvény és mások jogainak korlátai között személyiségét, így különösen a magán- és családi élet, az otthon, a másokkal való - bármilyen módon, illetve eszközzel történő - kapcsolattartás és a jóhírnév tiszteletben tartásához való jogát szabadon érvényesíthesse, és hogy abban őt senki ne gátolja.”

<sup>14</sup> PTK 2:43. § „A személyiségi jogok sérelmét jelenti különösen (...) d) a becsület és a jóhírnév megsértése; (...)”

<sup>15</sup> Az államhatalom kifejezés használatakor el kell különíteni egymástól az Egyiptomból történő kivonulást és negyven éves pusztai vándorlást követő bírák korát, amikor Izrael tizenkét törzse teokratikus törzsszövetséget alkotott, és egységes, majd a kettészakadt királyság korát. A bírák olyan karizmatikus személyek voltak, aki a teokratikus jogrend alapján irányították az adott törzs vagy több törzs életét a törzsfők és a lévita papság segítségével (lásd hozzá: WEISMAN, Charismatic Leaders in the Era of the Judges 399–420.). Az ókori zsidó jogi kultúrában az állami szervezetrendszer lépcsőzetes kiépítése az egységes királyság korában történt meg. A *Benjámín* törzséből származó *Saul* a tizenkét törzs területéből a határok katonai biztosításával stabil államterületet hozott létre, az őt követő, *Júda* törzséből származó *Dávid* hebroni uralkodása hét éve után Jeruzsálemet állandó fővárossá tette és ott stabil hivatalrendszert hozott létre, majd fia, *Salomon* a területi közigazgatást is megszervezte. (Áttekintésként lásd hozzá: GRÜLL, Bibliai történelem – Ószövetség; GORDON – RENDSBURG, A Biblia és az ókori Közel-Kelet.). Ezek az alapok a kettészakadt királyság korában, *Salomon* halála után (i. e. 931) is megmaradtak, ha a hatalomgyakorlás módjában voltak is torzulások, különösen az északi királyságban. (Lásd hozzá magyar nyelven a legfrissebb irodalomból: MÉSZÁROS, A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 182–200.) Az igazságszolgáltatási rendszer változásairól lásd: WILSON, Israel's Judicial System in the Preexilic Period 229–248.

<sup>16</sup> Lásd többek között: II. Mózes 22:9.

emberölés) esetén<sup>17</sup> és idegen istenségek imádása esetén.<sup>18</sup> Ez utóbbi súlyát jelzi, hogy az idegen istenségek imádása volt a *Tóra* jogrendjében az egyetlen olyan bűncselekmény, melynél a közeli hozzátartozó nem mentesült a feljelentési kötelezettség alól,<sup>19</sup> míg egyébként – modern szakkifejezéssel élve – az önvádra kötelezés tilalma érvényesült, ebbe a közeli hozzátartozókat is beleértve.

Mint korábban máshol<sup>20</sup> már részletesen tárgyaltam, a *Tóra* egy 613 isteni parancsból álló, de felbonthatatlan egységet képező, azaz mindig belső összefüggéseiben értelmezendő, jogegységet biztosító rendszer, amelyben éppen ezért a parancsok/tilalmak hierarchikus rendben értelmezhetők. Ennek fényében itt is a Tízparancsolat a legmagasabb szintű útmutatás, amely két kommunikációs/verbális cselekedetet tilt el: *Isten* nevének (JHWH) hiábavaló (üres, értelmetlen, hamis, káromló stb.) használatát, valamint az emberi viszonyok vonatkozásában a hamis tanúaszt valaki ellen.

## 2. A crimen blasphemiae

A Tízparancsolat az *Isten* és ember közötti jogviszony keretében, az első kőtáblán a következő felhívást tartalmazza: „*Az Úrnak a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd; mert nem hagyja azt az Úr büntetés nélkül, aki az ő nevét hiába felveszi.*”<sup>21</sup> *Isten* nevének hiábavaló használata (amelyet talán megengedhető a Teremtő „személyiségei jogának” védelmeként értelmezni) a szekularizáció korának büntető kódexeitől kezdődően kikerült a büntetendő magatartások köréből az európai jogi kultúrában.<sup>22</sup> Jogtörténeti örökségünkhöz azonban hozzá tartozik,<sup>23</sup> és ez a hagyaték verbális magatartásunkat a társadalmilag elfogadott viselkedési normák körében is befolyásolja.

A generális klauzula, amelyet a *Tóra* és a további ószövetségi könyvek is számos helyen – konkrét élethelyzetekbe helyezve – mutatnak be, alapvetően kétféle jogi értelmezést nyert. A Név kifejezett káromlaskor az ókori zsidóság körében állami büntetőhatalmi igény érvényesült, és a

---

<sup>17</sup> V. Mózes 21:1–9. „*Hogyha agyonütöttet találnak azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad néked birtokul, és az a mezőn fekszik, és nem tudható: ki ölte meg azt; Akkor a te véneid és a te bíruid menjenek ki, és mérjék meg a földet a városokig, amelyek az agyonütött körül vannak; És amely város legközelebb esik az agyonütötthöz, annak a városnak vénei vegyenek egy üszőtínót, amelyhely még nem dolgoztattak, és amely nem vont még jármót; És annak a városnak vénei vigyék az üszőt valamely folyóvíz völgyébe, amelyet nem szántanak és nem vetnek, és szegjék nyakát az üszőnek ott a völgyben. És járuljanak oda a papok, Lévi fiai; (mert őket választotta az Úr, a te Istened, hogy szolgáljanak néki, és hogy áldjanak az Úr nevében, és az ő ítéletök szerint legyen minden per és minden sérelem). És mindnyájan annak a városnak vénei, akik legközelebb esnek az agyonütötthöz, mossák meg kezeiket a nyakaszegett üsző felett a völgyben; És szóljanak és mondják: A mi kezeink nem ontották ki ezt a vért, sem a mi szemünk nem látták. Bocsáss meg a te népednek, Izráelnek, amelyet megváltottál, Uram, és ne engedd, hogy ártatlan vér ontása legyen Izráel között, a te néped között! És bocsánatot nyernek a vérért. Te azért tisztítsd ki közülük az ártatlan vérnek kiöntését, mert így cselekszed azt, ami igaz az Úr előtt.*”

<sup>18</sup> Lásd hozzá: V. Mózes 13:1–18.

<sup>19</sup> V. Mózes 17:2–5. „*Hogyha találjatik közötted valamelyikben a te kapuid közül, amelyeket az Úr, a te Istened ad néked, vagy férjűd vagy asszony, aki gonosz cselekszik az Úrnak, a te Istenednek szeméi előtt, megszegvén az ő szövetségét; És elmegy és szolgál idegen isteneket, és imádja azokat, akár a napot, akár a holdat, vagy akármelyet az égnek seregei közül, amelyet nem parancsoltam; És megjelentetik néked, és meghallod: jól megtudakozd; és hogyha igaz, és bizonyos a dolog, és megtörtént ez az ítálatosság Izráelben: Akkor vidd ki azt a férjűd vagy azt az asszonyt, aki azt a gonosz ságot mívelte, a te kapuidba, (a férjűd vagy az asszonyt) és kövöld agyon őket, hogy meghaljanak.*”

<sup>20</sup> RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 9–35.

<sup>21</sup> II. Mózes 20:7.

<sup>22</sup> A *crimen blasphemiae* európai megítéléséhez a polgári modernizáció és annak körében a büntetőjogi kodifikációs hullám idején lásd: HERGER, A Csemegi-kódex hatása a vallási viszonyok alakulására 2–3.

<sup>23</sup> Lásd hozzá HACK, Az európai jogi kultúra zsidó-keresztény gyökerei 9–32.

büntetés halál volt.<sup>24</sup> Ezzel szemben értelmetlen vagy hamis használata esetén természetfeletti szankciót várt a jogközösség: aki a nyelvét ilyen módon használja, azt „nem hagyja az Úr büntetés nélkül”, vagyis – rabbinikus kifejezéssel élve – a „büntetése a menny kezében van”. Az ilyen elkövetői magatartásnak sem állami, sem magánvád alapján történő üldözését nem tartották szükségesnek.

Mintegy ezer évvel a tóraadást követően, a babiloni fogságból hazatért zsidóság számára a Nagy Szanhedrin<sup>25</sup> azonban törvényerővel [*de-órájtá*], azaz halálbüntetés terhe mellett szigorította meg az eddigi elnéző gyakorlatot.<sup>26</sup> A Név kiejtését teljesen eltiltották a mindennapi élet során, és ennek megszegését állam által üldözendővé tették. Figyelemre méltó, hogy ezt a felfogást tiszteletben tartották az Újszövetség könyveinek szerzői is, akik – *Lukács* kivételével – mindannyian zsidók voltak, hiszen a szövegkorpusz egyetlen egyszer sem tartalmazza a JHWH Nevet. A teljesség kedvéért említendő, hogy ide tartozik még a Névre tett, de megszegett eskü vagy fogadalom problematikája<sup>27</sup> is, amellyel – a szekularizáció koráig meglévő hatástörténete miatt – akkor is érdemes külön tanulmányban foglalkozni a kutatás későbbi szakaszában, ha a modern és posztmodern európai jogi kultúrában nincs is analógiája.

### 3. A rágalmazás értelmezése a hazugság etikai és a hamis tanúvallomás jogi fogalma körében

A „*Ne tégy a te felebarátod ellen hamis tanúbizonyítást*”<sup>28</sup> parancsolat alapján a hamis tanúzás tilalma, bár a héber nyelvben nincs a bíróság előtti tanúságtételre korlátozva, elsősorban mégis arra vonatkozott és vonatkozik. Az állam büntetőjogi igénye már az ősi Izrael korában is kiterjedt az ilyen magatartás üldözésére, és büntetési tétele is meghatározott volt: a hamis tanú büntetése az volt, amire akkor ítélték volna a vádlottat, ha igaz lett volna a tanúságtétel.<sup>29</sup>

<sup>24</sup> III. Mózes 24:10–23. „*Kiméne pedig egy izráelbeli asszonyinak fia, aki egyiptomi férfitől való vala, Izráel fiai közé, és versengének a táborban az izráelbeli asszonyinak fia és egy izráelbeli férfi. És káromlá az izráelbeli asszony fia az Isten nevét és átkozódék; elvívék azért azt Mózeshez. Az ő anyjának neve pedig Selomith vala, Dibrinek leánya, Dán nemzetségéből. És őrizet alá veték azt, míg kijelentést nyernének az Úr akarata felől. Szóla azért az Úr Mózesnek, mondván: Vidd ki az átkozódót a táboron kívül, és mindazok, akik hallották, tegyék kezeiket annak fejére és kövessze agyon azt az egész gyülekezet. Izráel fiainak pedig szólj, ezt mondván: Ha valaki az ő Istenét átkozza, viselje az ő bűnének terbét. És aki szidalmazza az Úrnak nevét, halállal lakoljon, kövessze azt agyon az egész gyülekezet; akár jövény, akár benszüllött, ha szidalmazza az Úrnak nevét, halállal lakoljon. Ha valaki agyon üt valamely embert, halállal lakoljon. Ha pedig barmot üt agyon valaki, fizesse meg azt: barmot baromért. És ha valaki sérelmet ejt a felebarátján, amint ő cselekedett, vele is úgy cselekedjenek: Törést törésért, szemet szemért, fogat fogért; amilyen sérelmet ő ejtett más, olyan ejtessék rajta is. Aki barmot üt agyon, fizesse meg azt, de aki embert üt agyon, halállal lakoljon. Egy törvény legyen nálatok: a jövény olyan legyen, mint a benszüllött, mert én vagyok az Úr, a ti Istenetek. Szóla azért Mózes Izráel fiainak, és kivívék az átkozódót a táboron kívül, és agyonverék azt kővel. És úgy cselekedének Izráel fiai, amint parancsolta vala az Úr Mózesnek.*” A bőszéges szakirodalomból lásd: KOHLER – AVRAM, *Blasphemy*; MAYER, *Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer* III, 415.; SAALSCHÜTZ, *Das Mosaische Recht* 494–496.

<sup>25</sup> A Nagy Szanhedrin szerepéről a babiloni fogságból hazatért zsidóság jogéletéhez lásd többek között: HOENIG, *The Great Sanhedrin*; RABELLO, *Jewish and Roman jurisdiction* 141–167.; KNIERIM, *Customs, judges, and legislators in ancient Israel* 3–17.; LANGBERT – FRIEDMAN, *Perspectives on transformational leadership in the Sanhedrin of ancient Judaism* 199–207.

<sup>26</sup> Élve az V. Mózes 17:8–13-ban kapott tórai, azaz isteni felhatalmazásával. Lásd bővebben: RUFF, *A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában* 123–135.

<sup>27</sup> III. Mózes 19:12. „*Ne orozzatok, se ne hazudjatok és senki meg ne csalja az ő felebarátját.*” „*És ne esküdjete hamisan az én nevemre, mert megfertőzteted a te Istenednek nevét. Én vagyok az Úr.*”

<sup>28</sup> II. Mózes 20:16.

<sup>29</sup> V. Mózes 19:16–21. „*Ha valaki ellen gonosz tanú áll elő, hogy pártütéssel vádolja őt: Akkor álljon az a két ember, akiknek ilyen perük van, az Úr elé, a papok és a bírák elé, akik abban az időben lesznek; És a bírák vizsgálják meg jól a dolgot, és ha hazug tanú lesz a tanú, aki hazugságot szökölt az ő atyjafia ellen: Úgy cselekedjetek azzal, amint ő szándékozott cselekedni az ő atyjafiával. Így*

A *Tóra* azonban a legáltalánosabb értelemben véve is tiltja a hazugságot, csalást,<sup>30</sup> de ennek általános büntetési tételéről nem rendelkezik, ami azt jelenti, hogy etikai – nem jogi – természetű útmutatás. Ha a sértett (vagy hozzátartozója) mégis bírói utat vesz igénybe, akkor a magánvád alapján az enyhébb megítélés alá eső, halálbüntetéssel nem járó esetekben akár *ad hoc* választott bíróságokra bízva az ítélkezést.<sup>31</sup> Ha pedig senki sem indított eljárást, büntetése szintén „*a menny kezében van*”.

A hazugság általános fogalmának gyakorlati értékelését a Héber Biblia etikailag rendkívül árnyaltan és óvatosan, s ebből következően jogilag is rugalmasan kezeli.<sup>32</sup> Az isteni eredetű *Tóra* mellett annak szintén isteni eredetű kommentárjaként felfogott többi ószövetségi könyv ugyanis számos példát hoz arra, amikor egy hazugságot (hamis tényállítást vagy hamis színben feltüntetett tényt stb.) *Isten* kifejezetten megjutalmazott, vagy azzal együttműködött. Ilyen volt a héber bábák esete Egyiptomban: bár a fáraó parancsba adta, hogy a szülés során pusztítsák el a fiú újszülötteket, ők ezt nem tették meg, amit azzal magyaráztak, hogy mire ők a vajúdó héber nőkhöz odaértek, már megszülettek gyermeküket.<sup>33</sup> Hasonló szituációkat a felkent, de bujdosásra kényszerült *Dávid* életéből is<sup>34</sup> találunk. A teljes rabbinikus hagyomány alapos kutatással azt a közös elemet tárta fel ezen esetekben (mint precedensekben), hogy itt a hazugság emberélet védelme érdekében történt, amely elv érvényesítése etikailag felülírja a hazugság tilalmát. Többek között ez a bibliai tény vezette el a rabbinikus jogalkotást arra az egyetemes elvre (*pikkúach nefes*, azaz életmentés),<sup>35</sup> amely szerint az emberélet védelme minden, a *Tóra* szerint halállal nem büntetendő bűn tilalma alól felold, mint etikai, mind jogi értelemben.

A hazugság általános etikai fogalma, valamint a hamis tanúzás Tízparancsolatban álló tilalma alá tartozik a *Tóra* hierarchikus rendszerében a rágalmozás tényállása. A rágalmozás tórai fogalmi köre tág értelemben ragadható meg, mert számos olyan elkövetői magatartást (mint a jó hírnév sérelmét, a személyes adatokkal vagy a védett titkokkal való visszaélést stb.) is magában foglalja, amit a modern és posztmodern jog a személyiségi jogok polgári jogi védelme körébe helyez el. Így például nemcsak a hamis tényállítást tartalmazza a rágalmozás bibliai fogalma, hanem többek között egy tény hamis színben való feltüntetését, valós tények hamis csoportosításával hamis látszat keltését, vagy valós tények állításával, ám más valós tények elhallgatásával létrehozott hamis látszatot is. „*Hazug hírt ne bordj (...)*”<sup>36</sup> – tiltja a *Tóra* a rágalmozás alapesetének nemcsak elindítását, de továbbadását is, megalapozva ezzel még a modern sajtóetika azon elvét is, miszerint nemcsak a forrás, hanem a közre- vagy továbbadó is felelős a tényállítások valóságtartalmáért.

A rágalmozás leg súlyosabb esete a bibliai erkölcs és jogrend szerint voltaképp maga a bíróság előtti hamis tanúzás, melynek büntetése tehát annak büntetésével azonos, amit a hamis tanú

---

*tisztítsd ki közüled a gonoszt; Hogy akik megmaradnak, hallják meg, és féljenek, és többször ne cselekedjenek te közötted ilyen gonosz dolgot. Ne nézz reá szájalommal; lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért.”*

<sup>30</sup> III. Mózes 19:11. „*Ne orozzatok, se ne hazudjatok és senki meg ne csalja az ő felebarátját.*”

<sup>31</sup> Ez a *diné mamónót* (szó szerint: „*vagyoni ítéletek*”, bővebben: *minden nem halálbüntetéssel járó ügy*) terminus technicus alatt a rabbinikus jogrendben részletes szabályozást nyert: Misna, Szanhedrin 1:1-3, 3:1-4:2 (a Babiloni Talmudban tovább részletezve: Talmud Bavli, Szanhedrin 2a, 23a-36b).

<sup>32</sup> WEISZ, Rágalmazás VII.

<sup>33</sup> II. Mózes 1:15–21.

<sup>34</sup> Lásd többek között: I. Sámuel 21:1–10, 22:7–23., összevetve az 52. Zsoltárok leírásával.

<sup>35</sup> Ezen elv szerepéről a rabbinikus jogalkalmazásban lásd bővebben: RUFF, A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei 9–35.

<sup>36</sup> II. Mózes 23:1.

állított a vádlottról: ha ez halálbüntetés lett volna, akkor akár halálbüntetés is. A Tóra azonban megköveteli a tanúvallomások rendkívül részletes kivizsgálását, mivel így fogalmaz: „*két vagy három tanúságtételre áll meg minden szó (dávár)*”.<sup>37</sup> A *dávár* szót, mondatot, beszédet, de tény, esetet, ügyet is jelent, ezért a rabbinikus jogértelmezés e szó jelentését a legszűkebb értelemben véve, minden egyes (egyszerű vagy bővített mondatnyi) tényállítást az adott ügyben csak két-három teljesen egybehangzó tanúságtételre fogadott el. „*Minél alaposabb a keresztkérdések feltétele, annál dicséretre méltóbb a bíró. Egyszer megtörtént, hogy Ben Zakkaj kikérdezte [a tanúkat] egészen a függék száráig [melyek a fán voltak, ami alatt a gyilkosság történt]*”.<sup>38</sup> Leghíresebb példája ennek Jézus pere, ahol sokáig azért nem született ítélet, „*mert a tanúságtételek nem voltak egybehangzóak*”.<sup>39</sup> A tanúk állítása az volt, hogy Jézus azt mondta: „*Lerombolom ezt a Templomot, és harmadnapra felépítem*”, de valami részletben eltért egymástól. Jézus valóban mondott olyat, hogy „*romboljátok le ezt a Templomot és harmadnapra felépítem*”,<sup>40</sup> így tehát ez tanúságtétel csak egyetlen személyragban különbözött az eredetitől, az Újszövetség azonban emiatt – a rabbinikus koncepcióval összhangban – hamisnak minősíti.<sup>41</sup> Összefoglalva: a bíróságok általános alapelve szerint minden lényeges tényállítást az ügyben szavanként külön-külön értékelve, csak azt fogadták el tényként, ahol egynél több tanúságtétel pontosan megegyezett az állítás minden részletében, azaz szavában (*dávár*).<sup>42</sup>

A nem bíróság előtti rágalalmazást is kifejezetten tiltja tehát a Tóra a „*hazug bírt ne bordj...*” követelményével, de meghatározott büntetési tételt itt nem ír elő, hanem azt a bíróságok egyedi ítéletére bízva, illetve ha a sértett nem keres jogi elégtételt, a büntetés „*a menny kezében van*”. A rágalalmazás különböző típusait a héber nyelv számos szóval érzékenyen megkülönbözteti. Ezek közül a legismertebb a *szátán* szó, mely „*felperest*”, „*feljelentőt*”, „*vádlót*”, sőt – akár pozitív értelemben – „*ügyészt*” is jelent.<sup>43</sup> Származékai is ugyanebben a fogalomkörben mozognak (*szajtná*: „*feljelentés*”, „*vádírat*”), görög fordítása pedig az Újszövetségben *diabolosz*, ami kifejezetten „*rágalmazót*” jelent (*dia-balló*: „*szétszakítók*”, úgy mint „*kapcsolatot rombolok*”). Messze túllépné e tanulmány kereteit, ha tárgyalnám, hogy e szó miként alakult fokozatosan már az Ószövetségben egy tulajdonnévvé is (Sátán), annak felismerése nyomán, hogy az Univerzumban létezik egy magasrangú szellemi lény, aki mintegy az Univerzum főügyészeként, hatalmával visszaélve, s magát az isteni Törvényt rosszindulatúan alkalmazva, mindig a jogszerűség látszatának védelme alatt aláássa *Isten* uralmát és pusztítja az embereket. Itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a kultúránkban Ördög néven elhíresült figura eredeti héber neve egy kifejezetten jogi fogalom, bibliai görög fordításában pedig maga a Rágalmazó (*Diabolosz*). Innen visszatekintve a kígyó („*ez az az ősi kígyó, akít Szátánnak és Diabolosznak*”

<sup>37</sup> Lásd az V. Mózes 19:15 versét, melyet Jézus is idézett, és így a kereszténység jogfelfogásában is alapvető lett: Máté 18:16. „*Ha pedig nem hallgat rád, végy magad mellé még egyet vagy kettőt, hogy két vagy három tanú vallomásával erősítsék minden szót.*”

<sup>38</sup> Misna, Szanhedrin 5:2.

<sup>39</sup> Márk 14:55–59. Lásd hozzá bővebben, magyar nyelven: SÁRY, Bűnvádi eljárások az Újszövetségben.

<sup>40</sup> János 2:19.

<sup>41</sup> Érdekes egyébként, hogy a tanúságtételek eltérő voltára egyedül Márk evangéliuma hívja fel a figyelmet, amely a hagyomány és a belső bizonyítékok (latinizmusok stb.) szerint kifejezetten a római olvasóközönségnek íródott, ahol a jogérzék az identitástudat egyik prioritása volt, „*nemzeti büszkeségük*”.

<sup>42</sup> HAMMER-KOSSOY, Divine Justice in Rabbinic Hands: Talmudic Reconstitution of the Penal System; DAVIES, Trial Procedure, Jurisdiction, Evidence, Testimony 45–58.; NEUSNER – RABINOVITCH, By the Testimony of Two Witnesses 197–217.

<sup>43</sup> Így például a 109. Zsoltárban többször is: „*vádló álljon az ő jobb keze felől (...)*”.

*neveznek*” – definiálja mindkét nyelven egzaktul az Újszövetség)<sup>44</sup> édenkerti beszélgetése *Évánal*<sup>45</sup> kommunikációelméleti szempontból elemezve a rágalmazás definitív bibliai archetípusának is tekintendő: nem szintiszta hazugság volt, hanem igaz tényállítások hamissákkal keverve, valamint igaz tényállítások hamis színben feltüntetve alkották az így még mérgezőbb elegyet, mely *Isten* és ember kapcsolatát máig tartóan szétszakította (*dia-balló*), vagyis az ún. áteredő/eredendő bűn konkrétan egy rágalmazás következménye volt.

Hasonló, mélységes tanulságokra vezet *Jób* története.<sup>46</sup> A Sátán mint ellenséges világügyész, az égi bíróság még legitím tagjaként (!) bevádolja *Isten* előtt *Jóbot*, akit ezért a Sátánnak egy kegyetlen próbatételnek vethet alá, mintegy bizonyításként. A könyv legmélyebb etikai-teológiai-filozófiai kérdése, hogy *Isten* miért adott teret egy hamis vád kivizsgálásának, ha eleve tudta, hogy az hamis. Mindez a rágalmazás által a természetes, archaikus közösségekben okozott, spirituális mélységű válságok ősi élettapasztalatának bölcs összegzése is, amely részleteiben rámutat e bűn romboló erejének nagyságára és módszereinek kifinomultságára.

A rágalmazásra vagy annak különböző alfajaira (például a pletyka), az Ószövetség más héber szavakat is használ, melyek tartalmát elsősorban a Példabeszédek könyve határozza meg, amely az ókori judaizmusban jogi relevanciával is rendelkezett. Így maga a *Tóra* is használja a *ráchíl* szót, amelynek alapjelentése „járkálás”, „ide-oda közlekedés” kereskedelmi céllal vagy hamis hír terjesztésével, illetve hamis hír anyagi haszonszerzésből történő terjesztésével (vö.: médiaetika és -jog). Meghatározott büntetési tételt nem ír elő, hanem annak meghatározását a bíróságokra bízza, viszont a szövegekörnyezet a pszichológiai okokra is rávilágít, és (egyedül) itt említi a felebarát szeretetének Nagy Parancsolatát: „Ne járd rágalmazőként a te néped között; ne támadj fel felebarátodnak vére ellen. Én vagyok az Úr. Ne gyűlöld a te atyádfiát szívedben, fedd meg felebarátodat nyíltan, hogy ne viseljed az ő bűnének terhét. Bosszúálló ne légy, és haragot ne tarts a te néped fiai ellen, hanem szeressed felebarátodat, mint önmagadat.”<sup>47</sup> A rágalmazás helyett sérelmeink nyílt, négyszemközti megbeszélését ajánlja a sértett és a sértő között, ellenkező esetben a sértett viselni fogja a neheztelés terhét, és ez gyűlöletbe, majd rágalmazásba vezet. *Jézus* az egyházra nézve ugyanezt adja tovább.<sup>48</sup>

Ugyanezt a szót használja a Példabeszédek könyve is: „A rágalmaző fölfedi a titkot (...)”<sup>49</sup> forráshellyel elérkezünk a bibliai titokvédelem kérdéséhez. A *Misna Szanhedrin* traktátusa szerint ez a bibliai sor vonatkozik egy többtagú bíróság azon tagjára is, aki az ítélelhozatal után az elítélt tudomására hozza, hogy a bíróság melyik tagja hogyan szavazott az ügyében.<sup>50</sup> Eszerint nemcsak hamis, hanem igaz tény illetéktelen közlése is megvalósítja a rágalmazás bűncselekményét a bibliai felfogásban, ha az – jelen esetben hivatali – titoknak minősül. Jóllehet az érzékeny személyes adatok, illetve magán- vagy közérdekből titoknak minősülő adatok kifinomult osztályozását (üzleti, ügyvédi, orvosi, állam-, magántitok stb.) a Biblia kodifikált formában nem különíti el, a személyes adatok védelméhez és a titkokhoz való jogot maximálisan védelmezi: „Felfedi a titkot a rágalmaző: a

<sup>44</sup> Jelenések 12:9.

<sup>45</sup> I. Mózes 3. Érdemes a kígyó állításait mint a rágalmazás bibliai archetípusát kommunikációelméleti szempontból is elemezni: négy mondatából három igaznak bizonyult utólag, egészében mégis hamis színben tüntette fel a valóságot.

<sup>46</sup> *Jób* 1–2.

<sup>47</sup> III. Mózes 19:16–18.

<sup>48</sup> Máté 18:15–17.

<sup>49</sup> Példabeszédek 11:13.

<sup>50</sup> Lásd hozzá: GORDIS, Judaism: Freedom of Expression and the Right for Knowledge in the Jewish Tradition 676–698., valamint magyar nyelven: RUFF, A szólás- és tanszabadság elve a mózesi Törvényben és a rabbinikus jogban 104–113.

*meggondolatlan beszédűvel ne vállalj közösséget! (...) Saját peredet intézd el a másikkal, de más titkát ne fedd fel, nehogy gyalázzon téged, aki hallja, és aztán meg ne szűnjenek rólad a rágalmak! (...) Az északi szél esőt szül; s baragos arcot a titkokat kibeszélő nyelv.*<sup>51</sup> Ennek minősített esete a munkaadó és a munkavállalók közötti jogviszonyra vonatkozik: „Ne rágalmazd a szolgát az ura előtt, nehogy megátkozzon téged, és megbűnhődjél.”<sup>52</sup> Mindezek igazolják, hogy a rágalmazás bibliai fogalmába beletartozik a személyes adatokkal, titkokkal való visszaélés is (illetve más olyan tényállások is, amelyek a mi jogrendünkben más fogalmak alá esnének, mint például a jó hírnév sérelme), még akkor is, ha azok egyébként igaz tényállítások. *Jézus* egy ízben az Evangéliumok görög szövegében a *diabolosz* szót *Júdás*ra használja, „áruló” értelemben, amely egyébként annak egyik szótári jelentése is a „rágalmazó” mellett, ami arra utal, hogy a korabeli görög gondolkodás szintén egy fogalom alatt kezelte ezeket a magatartásokat.

Szintén szerepel a *Tórában* is a *dibbá* szó, amelynek jelentésköre egy valójában pozitív tartalmú tény negatív színben való feltüntetésétől<sup>53</sup> a pusztító szándékú rágalomig<sup>54</sup> terjedhet. Eredeti jelentése jól rávilágít jellegére: „csúszzik-mászik”, „siklik”, ami vélhetően az eljárás mód aljas természetét fejezi ki. A Példabeszédek könyve szerint aki *dibbát* terjeszt, az ostoba, míg *Jeremiás* próféta így beszél: „Hallom sokak rágalmazását, a mindenfelől való fenyegetést: Jelentsétek fel és mi is feljelentjük (...)”<sup>55</sup> Ennek a tanulmánynak a keretei között a további, ritkább és kevésbé lényeges héber szavak, valamint a szorosan kapcsolódó fogalmak (pletyka stb.) jelentésköreinek ennél részletesebb finomhangolását nincs terem előadni, mint az is külön tanulmány tárgyát képezheti, hogy az ősi héber jogrend a diaszpórazsidóság jogéletébe hogyan épült be.

Zárásul hadd emeljem ki azonban azt, hogy a tárgyalt jelenség közösségi következményeit a rabbinikus hagyomány annak archetipikus voltahoz mérten, rendkívül nagy súllyal értékeli, közvetlenül összekapcsolva azt *Isten* „hiányával”: „*Isten azt mondta: Ebben a világban, mivelhogy rágalmazók vannak közöttetek, visszavontam Jelenlétemet (S'chíná) közületek (...). De az eljövendő időben, amikor gyökerestől kitépem a gonosz ösztönt belőletek, amint írva áll: 'és eltávolítom a kőszívet testetekből',<sup>56</sup> akkor majd helyreállítom Jelenlétemet közöttetek (...) és békében fogtok élni a világon.*”<sup>57</sup>

## Felhasznált irodalom

- DAVIES, Eryl Wynn: Trial Procedure, Jurisdiction, Evidence, Testimony. In: BARMASH, Pamela (szerk.): The Oxford Handbook of Biblical Law. Oxford 2019, 45–58.
- FASSEL, Hirsch Baer: Das mosaisch-rabbinische Zivilrecht. Bearbeitet nach Anordnung und Einteilung der neueren Gesetzbücher und erläutert mit Angabe der Quellen I–II. Wien 1852
- GANS, Eduard: Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung I–IV. Berlin 1824–1835
- GORDIS, Robert: Judaism: Freedom of Expression and the Right for Knowledge in the Jewish Tradition. Columbia Law Review 1954/5. sz. 676–698. <https://www.jstor.org/stable/1119712> (letöltés: 2022. 08. 01.)
- GORDON, Cyrus H. – RENDSBURG, Gary A.: A Biblia és az ókori Közel-Kelet. H. n. 2006
- GRÜLL Tibor: A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához. Budapest 2009
- GRÜLL Tibor: Bibliai történelem – Ószövetség. Budapest 2019

<sup>51</sup> Példabeszédek 25:9–10, 23 (SZPA fordítás).

<sup>52</sup> Példabeszédek 30:10.

<sup>53</sup> 4Mózes 13:32, 14:36.

<sup>54</sup> Zsoltárok 31:14.

<sup>55</sup> Jeremiás 20:10.

<sup>56</sup> Ezékiel 11:19–20.

<sup>57</sup> D'várim Rábbá 6:14.

- GÜDEMANN, M.: Die Neugestaltung des Rabbinenwesens und deren Einfluss auf die talmudische Wissenschaft im Mittelalter. Zweiter Artikel (Schluss). Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1864/11. sz. 421–444.
- HACK Márta: Az európai jogi kultúra zsidó-keresztény gyökerei. *Díké* 2017/1. sz. 9–32.
- HAMMER-KOSSOY, Michelle: *Divine Justice in Rabbinic Hands: Talmudic Reconstitution of the Penal System.* (Ph.D. értekezés). New York 2005
- HAMZA Gábor: *Jogösszehasonlítás és antikvitás.* Budapest 1985
- HAMZA Gábor: *Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law.* *Fundamina* 16/2010 142–152.
- HENSHKE, David: The number of judges in ancient Israel. LIFSHITZ, Berachyahu (szerk.): *Jewish Law* 17. köt. London 2017, 27–61.
- HERGER Csabáné: A Csemege-kódex hatása a vallási viszonyok alakulására. Ítélezési gyakorlat Baranyában 1880 és 1900 között. *Jogtörténeti szemle* 2008/2. sz. 1–8.
- HOENIG, Sidney B.: *The Great Sanhedrin.* Philadelphia 1953
- KOHLER, Kaufmann – AVRAM, David Werner: *Blasphemy.* In: *The Jewish Encyclopedia.* <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3354-blasphemy>
- KNIERIM, Rolf P.: Customs, judges, and legislators in ancient Israel. In: EVANS, Craig A. – STINESPRING, William F. (szerk.): *Early Jewish and Christian Exegesis. Studies in Memory of William Hugh Brownlee.* Atlanta 1987, 3–17.
- LANGBERT, Mitchell – FRIEDMAN, Hershey H.: Perspectives on transformational leadership in the Sanhedrin of ancient Judaism. *Management Decision* 2003/2. sz. 199–207.
- LE-CORN, Hilary – SHULAM, Joseph: *A Commentary on the Jewish Roots of Acts.* Jerusalem 2003
- MAYER, Samuel: *Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer V1.* (Leipzig 1862) Löbnitz 2009
- MÉSZÁROS István: A joguralom elvét megalapozó elemek a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban. *Díké* 2022/1. sz. 182–200.
- NEUSNER, Jacob – RABINOVITCH, Nachum L.: By the Testimony of Two Witnesses. In the Damascus Document IX, 17–22 and in Pharisaic–Rabbinic Law. *Revue de Qumran* 1973/2. sz. 197–217.
- PÓLAY Elemér: A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban. *Acta Univ. Szeged. de Attila József nom. Acta Jur. et. Pol. tom. 30.* Szeged 1983
- RUFF Tibor: A szólás- és tanszabadság elve a mózesi Törvényben és a rabbinikus jogban. *Díké* 2022/1. sz. 104–113.
- RUFF Tibor: A Misna Szanhedrin traktátusa: Bevezetés, fordítás és kommentár. *Studia Biblica* 2021/2. sz. 121–155.
- RUFF Tibor: A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei. *Studia Biblica* 2021/1. sz. 9–35.
- RUFF Tibor: A zsidó joggyakorlat bibliai alapjai Jézus korában. *Studia Biblica* 2020/1. sz. 123–135.
- RUFF Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra.* Budapest 2009
- RABELLO, Alfredo Mordechai: Jewish and Roman jurisdiction. In: HECHT, N. S. et al. (szerk.): *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law.* Oxford 1996, 141–167.
- SAALSCHÜTZ, Joseph Levin: *Das Mosaische Recht: Mit Berücksichtigungen Des Späteren Jüdischen I. H. n. 2023<sup>2</sup>*
- SÓLYOM László: *A személyiségi jogok elmélete.* Budapest 1983
- SÁRY Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben.* Budapest 2000
- STRACK, Hermann L. – BILLERBECK, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch, I-VI. köt.* München 1961
- SZATHMÁRY Béla: *A zsidó jog alapjai.* Budapest 2003
- WEISMAN, Ze'ev: Charismatic Leaders in the Era of the Judges. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 1977/3. sz. 399–420.
- WEISZ Miksa: Rágalmazás. In: HEVESI Simon – WEISZ Miksa – BLAU Lajos: *Etika a Talmudban II.* Magyar Zsidó Tudományok 12. Budapest 1920, VII. fej.
- WILSON, Robert R.: Israel's Judicial System in the Preexilic Period. *Jewish Quarterly Review* 1983/2. sz. 229–248.